

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De moeite waard om door te geven : de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw

Junte, M.F.C.; Junte M.F.C.

Citation

Junte, M. F. C. (2017, September 21). *De moeite waard om door te geven : de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw*. VU University Press, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/54864>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/54864>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/54864> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Junte, M.F.C.

Title: De moeite waard om door te geven : de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw

Issue Date: 2017-09-21

3. Een veld van remonstrantse tradities

3.1 Inleiding

De situatie zoals die in de laatste paragraaf van het vorige hoofdstuk beschreven werd, geldt ook voor de remonstrantse traditie. Oude structuren werken niet meer en het is de vraag of er andere structuren ontstaan waarbinnen oude mechanismen opnieuw een kans krijgen of nieuwe zich kunnen ontwikkelen. Tegen deze achtergrond is een zevental ongestructureerde interviews gehouden tussen 24 november 2008 en 6 februari 2009.¹ De respondenten kregen twee algemene vragen voorgelegd: “Wat is traditie?” en “Wat is kenmerkend voor de remonstrantse traditie?” De resultaten uit de interviews en informatie uit literatuur leverden samen het materiaal voor een conceptuele beschrijving van de remonstrantse traditie.

Van de respondenten die geïnterviewd werden, werd verwacht dat ze over expertise beschikten op het gebied van de remonstrantse traditie. Op grond daarvan is gekozen voor een doelgerichte steekproef (*judgment sampling*) (Bernard 2002: 182-3). Die leverde acht respondenten op. Een van hen trok de toezegging om mee te werken op het laatste moment in. Ze gaf aan dat ze zichzelf niet voldoende bekwaam achtte om geldende uitspraken te doen. Ondanks de verzekering dat het daar niet om ging en herhaald benadrukken dat haar mening waardevol was, en uiteindelijk zelfs het aanbod om alle bijdragen te anonimiseren bleef zij bij haar standpunt.

Bij de selectie van de respondenten was het voornaamste criterium dat het ging om gezichtsbepalende remonstrantse theologen met een vergelijkbare expertise en professionele ervaring. Op grond van deze overwegingen zijn geïnterviewd: Dr. Tjaard Barnard (geb. 1968), Prof. dr. Christiane Berkvens-Stevelinck (geb. 1946), Prof. dr. Johan Goud (geb. 1950), Dr. Koen Holtzapffel (geb. 1961)², Ds. Lideke In 't Veld (geb. 1936), Dr. Johannes Magliano-Tromp (geb. 1964), Dr. Heine Siebrand (geb. 1951). In Appendix 3 is een korte biografische schets van hen opgenomen. Hieronder wordt de selectie van deze zeven respondenten ver-

1. Zie voor de methodische verantwoording de Inleiding, in het bijzonder de secties ‘Drie onderzoeksniveaus’ en ‘Aanpassing van het onderzoeksplan’. Daar worden de keuzen die gemaakt zijn ten aanzien van selectie van respondenten, interviewtechnieken, onderzoeksdata en analytische niveaus beargumenteerd en toegelicht.

2. Holtzapffel promoveerde, geruime tijd na het interview, in september 2009.

der toegelicht en wordt beargumenteerd waarom de keuzen relevant zijn voor een theoretische beschrijving van de remonstrantse traditie.

De verdeling tussen mannen en vrouwen is onevenwichtig: vijf mannen tegen twee vrouwen. Dat heeft te maken met het feit dat de kandidaat die zich terugtrok, vrouw is. Het bleek lastig om een andere respondent te vinden. Bovendien gaven de tot dat moment gevoerde gesprekken een goed beeld van het veld van remonstrantse tradities. Daardoor ontbrak de noodzaak om voor deze respondent een vervanger te zoeken.

De vrouwelijke respondenten verschilden op een aantal belangrijke punten van de geïnterviewde mannen. Om te beginnen was de enige niet-gepromoveerde respondent een vrouw. De kandidaat die zich terugtrok was overigens ook niet gepromoveerd. Daarnaast kenden beide vrouwen, die wel zijn geïnterviewd, geen klassieke predikantenloopbaan, in de zin dat ze niet direct na het behalen van het doctoraalexamen Godgeleerdheid en het proponentsexamen beroepen werden in een remonstrantse gemeente.³ Berkvens-Stevelinck is van huis uit boekwetenschapper. In 't Veld werkte voor zij predikant werd als directeur van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers in Bentveld en als docent filosofie aan de Hogeschool van Amsterdam. De respondent die zich terugtrok, heeft wel een klassieke loopbaan.

Inhoudelijk onderscheidde de bijdrage van de vrouwelijke respondenten zich op twee punten van die van de vijf mannelijke respondenten. Zij richtten zich in het interview vooral op de periode vanaf 1968 en gingen uitgebreid in op de lijnen die van daaruit naar het eerste decennium van de 21e eeuw lopen. In 't Veld lette daarbij vooral op de wijze waarop het denken over emancipatie binnen de kerken en in de oecumenische verbanden een rol gespeeld heeft en de invloed daarvan op de remonstrantse traditie. Berkvens ging vooral in op het feit dat de 'generatie 1968' afrekende met een traditie en welke consequenties dat had in algemeen maatschappelijke zin. Tenslotte lieten beiden zich niet of nauwelijks uit over klassiek theologische of kerkhistorische onderwerpen. In 't Veld keek vanuit de praktijk en de rollen die zij in de loop van de tijd vervulde binnen de RB. Berkvens dacht vanuit eigentijdse vormen waarin religiositeit, op de rand van de kerk of afgeleid van kerkelijke vormen, gestalte krijgt, en, op historisch vlak, vanuit de inbedding van de kerkgeschiedenis in een bredere maatschappelijke geschiedenis.

Van de respondenten werkten er op het moment van interviewen vijf in een remonstrantse gemeente. Barnard, Goud, Holtzapffel, en Siebrand werkten in een grote remonstrantse gemeente (resp. Rotterdam, Den Haag, Rotterdam en

3. Ook Magliano-Tromp heeft geen klassieke predikantenloopbaan. Hij werd na zijn promotieonderzoek aan de Universiteit Leiden nog wel predikant in de Remonstrantse Gemeenten Alphen aan den Rijn en Waddinxveen. Hij heeft echter geen vervolg gegeven aan zijn predikantschap, maar een academische loopbaan gekozen. Hij vervult wel regelmatig gastpreekbeurten in remonstrantse gemeenten.

Utrecht). Berkvens-Stevelinck werkt tegenwoordig ook in Rotterdam, maar werkte toentertijd alleen in Breda. Twee van de zeven waren op het moment van interviewen geen predikant. In 't Veld was en is emeritus-predikant. Zij stond voor haar emeritaat in de Remonstrantse Gemeente Haarlem. Magliano-Tromp stond korte tijd als predikant in de Remonstrantse Gemeenten Waddinxveen en Alphen aan den Rijn.

De gemeente waarin respondenten stonden, was geen belangrijk selectie criterium. Het ging vooral om persoonlijke kenmerken. Toch moet er een opmerking gemaakt worden over een type gemeente dat door de selectie van gesprekspartners ontbreekt. Het gaat om de samenwerkingsgemeente: een gemeente waarin twee of meer geloofsgemeenschappen van verschillende denominaties meer of minder intensief samenwerken. Meestal gaat het om een remonstrants samenwerkingsverband met een vrijzinnig protestante of een doopsgezinde gemeente. Desalniettemin is het kenmerkende van deze gemeenten wel vertegenwoordigd, namelijk dat de verschillen tussen tradities duidelijk worden in uiteenlopende ideeën over bijvoorbeeld ambt, liturgie of kerkorde. De Remonstrantse Gemeente Utrecht is weliswaar geen samenwerkingsgemeente, maar kent wel een groot aantal vrienden die afkomstig zijn uit de opgeheven Vrijzinnig Protestantse Leeuwenbergh Gemeente. De overgrote meerderheid van de leden van die gemeente is vriend geworden van de RGU. In het verleden werkte de gemeente Den Haag samen met de Doopsgezinde Gemeente Den Haag. Die samenwerking is, zoals dat genoemd wordt, ontvlochten.

Opvallend is ten slotte dat op het moment van interviewen vijf van de zeven geïnterviewden gepromoveerd zijn (momenteel zijn dat er zelfs zes). Bovendien waren twee van hen ten tijde van het interview (bijzonder) hoogleraar, in respectievelijk Utrecht (Goud) en Nijmegen (Berkvens). Aan deze zeer- en hooggeleerde oververtegenwoordiging ligt geen bewuste keuze ten grondslag. Er is gezocht naar gezichtsbepalende remonstrantse theologen met een verschillende beroepsmatige expertise.

3.2 Modernisme, vrijzinnigheid en de remonstrantse traditie

3.2.1 *Links en rechts in de remonstrantse traditie*

Remonstranten gebruiken de termen 'links' en 'rechts' nogal eens om tegenstellingen, voorkeuren of posities te duiden. Hoewel niet iedereen de verhouding in dezelfde termen duidde, herkenden alle respondenten de tegenstelling. De gangbare manier van spreken over links en rechts is een erfenis van het denken van de remonstrantse theologen K.H. Roessingh (1886-1925) en G.J. Heering (1879-1955).

Het is met name Roessingh geweest die inhoud gaf aan de tegenstelling. Heering werkte aan het vormgeven van het rechtsmodernisme als zelfstandige stroming.

Rechtsmodernisme is een uiting van onvrede met de negentiende-eeuwse moderne theologie en de receptie daarvan in de vroege twintigste eeuw door een tweede generatie moderne theologen. In een optreden voor de Vergadering van Moderne Theologen in 1918⁴ meende Roessingh een veranderde cultuurstemming te signaleren die ook op kerkelijk-godsdienstig vlak merkbaar was. Ten gevolge van deze veranderde stemming ontstond een kentering binnen het modernisme: het uiteengaan van een algemeen-religieuze en een christocentrische stroming.

Het uiteengaan had volgens Roessingh niet in de eerste plaats een theologische achtergrond, maar hing samen met een veranderde cultuurstemming. 'De toadering tusschen rechtsmodern en ethisch-orthodox is [...] een volkomen natuurlijk proces; men weet zich [...] theologisch dikwijls heel anders georiënteerd, maar men voelt zich in de geestelijke levenshouding tegenover onze moderne cultuur één. [...] Ziedaar, wat mij, in breeder verband, eigenlijk het belangrijkste lijkt van deze kentering in het modernisme: men gaat zich thuis voelen in anderen kring [...]. Nieuwe formaties scheppen zich nieuwe idealen, die met orthodox en modern weinig meer te maken hebben en men verbaast zich een weinig over hen, die nog altijd zoo vast overtuigd orakelen, dat er tusschen deze twee nooit eenig innerlijk contact kan groeien' (Roessingh 1926: 194).

G.J. Heering scherpt in zijn inleiding bij de Verzamelde Werken van Roessingh (Heering in: Roessingh 1926: ix-xxxii) de gesignaleerde kentering aan tot een fundamentele theologische tegenstelling tussen twee generaties moderne remonstrantse theologen. Hij doet dat in een kritiek op Nicolette Bruinings reactie op Roessinghs voordracht. Zij stelde: 'Het zijn geen andere indrukken, die gij ontvangt van de werkelijkheid, maar uwe vertolking van de indrukken, die wij beiden ontvangen, is anders' (Heering in: Roessingh 1926: xxi). Heering stelt daartegenover: 'Wij meenen, dat Bruining zich vergist, en dat Roessingh gelijk heeft: een andere geestesgesteldheid is hier uitgangspunt van een andere theologie, een geestesgesteldheid, die een zóó diepen indruk ontvangt van de tegenstelling zondig-heilig, dat deze tegenstelling door geen evolutionistischen gedachtengang uit het bewustzijn te verdringen is' (idem).

De eerste generatie moderne remonstrantse theologen, de linksmodern, hadden in de jaren zestig van de negentiende eeuw voor een ingrijpende hervorming van de RB gezorgd. Ze was zich als geheel tot de moderne richting gaan rekenen. Dit kwam onder meer tot uitdrukking in het feit dat de remonstranten

4. De tekst van deze voordracht is bewerkt tot een artikel met de titel 'Rechtsmodernisme' (Roessingh 1926: 183-214).

hun kerk modelleerden naar de vele genootschappen uit de negentiende eeuw, die zich toelegden op de bevordering van enig algemeen of meer particulier nut. De RB wierp zich op als een genootschap dat ten doel had 'het godsdienstig leven te bevorderen'. Leidraad daarbij was de overtuiging dat de mens, op grond van zijn redelijke vermogens, vooruitgang kon brengen op alle terreinen van de samenleving.

De tweede generatie moderne theologen nam afstand van dit optimisme, zoals blijkt uit het bovenstaande citaat van Heering, en verlegde de koers. Men nam afstand van de gedachte van het religieuze genootschap en zette een reorganisatie op in traditionele kerkelijke vormen. Daarmee namen de rechtsmoderneren echter geen afstand van het moderne gedachtegoed als zodanig. Zij herdefinieerden de sociale opdracht van de RB in termen van een profetische verantwoordelijkheid op grond van een functie als maatschappelijk geweten. Onder invloed van de rechtsmoderneren kreeg het remonstrantse gedachtegoed een herkenbaar dual karakter: kerkelijk traditioneel en maatschappelijk progressief. Deze koers was echter verre van onomstreden en zou in de jaren zeventig en tachtig tot hoogoplopende conflicten leiden.

3.2.2 Een breuk in de geschiedenis?

Hoe is de breuk die het modernisme bracht te duiden? Dat is een vraag die sindsdien vaak aan de orde is. Niet alleen expliciet in wetenschappelijke publicaties (Goud & Holtzapffel 2004, Barnard 2006, Vuyk 2012), maar ook impliciet in het gangbare gebruik van de tegenstelling tussen links en rechts. Een enkeling liet zich daar kritisch over uit. *'Zeker bij zo'n minuscule gemeenschap als wij zijn, vind ik het een beetje potsierlijk om te spreken over links en rechts en midden, buitenstaanders, enzovoorts. Het ligt allemaal heel dicht bij mekaar'* (Johannes Magliano-Tromp: interview 10 december 2008). Toch is onderscheid maken tussen links en rechts een structureel kenmerk van de remonstrantse traditie. De respondenten verschilden echter in hun benadering ervan. De een benadrukte de tegenstelling tussen links en rechts, terwijl de ander meer lette op manieren waarop in de remonstrantse traditie verbanden worden gelegd.

Tjaard Barnard benadrukte de tegenstelling. Hij duidde zelfs de remonstrantse geschiedenis in deze termen door de verschillen van inzicht tussen de eerste en tweede generatie moderne theologen te extrapoleren naar het geheel van de remonstrantse geschiedenis. *'Ik denk dat er in principe twee lijnen zijn die met elkaar stoeien door heel de geschiedenis heen. Namelijk, er is de klassiek calvinistische lijn en die is nog het meest nadrukkelijk aanwezig in de kerkelijke vormen. [...] En dan is er een vrijzinnige traditie, die je met enige goede wil kan terugbrengen tot een religieus humanistische, erasmiaanse traditie [...]. Die lijnen [hebben] altijd met elkaar geknookt en soms heeft de een het gewonnen, soms de ander'* (Barnard, inter-

view 20 november 2008). Barnard gebruikte in dit citaat de termen links en rechts niet uitdrukkelijk, maar zijn gedachte was een extrapolatie van zijn centrale these dat de overgang van de RB tot het modernisme een breuk in de remonstrantse geschiedenis representeert. Nadien was het onvoorstelbaar dat de orthodoxie deel zou uitmaken van de remonstrantse identiteit.

Dat er breuklijnen bestaan in de remonstrantse geschiedenis, daarover waren alle respondenten het wel eens. Of die breuklijnen zo geduid moeten worden zoals Barnard deed, daarover verschilden de meningen. Zo werd deze antithetische benadering ‘te kort door de bocht’ gevonden door Berkvens-Stevelinck. *‘Hoe zou je over moderniteit kunnen spreken als je niet vanuit een traditie spreekt? Je moet modern zijn ten opzichte van iets. Er wordt vaak een soort afscheiding gemaakt tussen traditie en moderniteit, dat vind ik fout. Moderniteit is vaak niets anders dan een volgende ontwikkeling van de traditie. Tussen twee perioden is er een hele overgangsfase waar allerlei dingen uit het oude worden meegenomen, in het nieuwe ingebracht en veranderd’* (Berkvens-Stevelinck, interview 1 december 2008).

De breuken in de geschiedenis zijn geen uiting van een continue antithese, maar representeren eerder een opeenvolging van generaties. De nieuwe vormen van een nieuwe generatie lijken een paradigmawisseling, maar zijn op de lange termijn vernieuwingen van de traditie. Het reduceren van de verschillen tussen generaties tot een dualistische verhouding tussen links- en rechtsmodernisme is een vereenvoudiging van de werkelijke betekenis van verschillen in een veld van tradities.

3.2.3 *Verschillende betekenissen van vrijzinnigheid*

Berkvens-Stevelinck had met name denkers, intellectuelen en theologen voor ogen. Magliano-Tromp daarentegen noemde de overdracht van de traditie van de ene generatie theologen of predikanten op een volgende van ondergeschikt belang. Het gezin, met de moeder als spil, is de klassieke plaats waar een traditie wordt doorgegeven. In deze voorstelling is de remonstrantse traditie een vroegmoderne traditie, die zijn primaire inbedding heeft in de triptiek van familie, kerk en onderwijs. Juist die terreinen zijn sterk van karakter veranderd met de radicalisering van de moderniteit. J.A. de Koning signaleerde deze verandering al in 1959. Hij sprak van het verdwijnen van de ‘vóór-gemeente’, waarmee hij het geheel van organisaties rond het kerkelijk erf aanduidde.

De Koning doelde op de V.P.R.O. en de vrijzinnig christelijke jeugd- en studentenorganisaties (De Koning 1959). Ook Lideke in 't Veld noemde de jeugd- en studentenbeweging, VJK, VCJC en VCSB, als plaatsen waar jongeren kennismaken met geloven en traditie. Magliano-Tromp gaf iets dergelijks aan. *‘In het interbellum was al dat groepsleven ontzettend populair. Mensen wilden van alles samen*

doen. Ze gingen samen op kamp, samen marcheren, met vlaggen zwaaien. Het maakt niet uit of het nou de vrijzinnige jeugdbeweging of andere jeugdbewegingen waren, allemaal moesten ze op kamp en met een vlag zwaaien en bij het kampvuur zitten. Dat scheidt natuurlijk wel een band. In de jaren zestig wilde de jeugd ineens allerlei andere dingen in groepsverband gaan doen, die moeilijk met het kerkelijk leven te verbinden waren' (Magliano-Tromp, interview 10 december 2008).

Dat deze organisaties bestonden, was in het kader van de bredere, internationale vrijzinnige of liberale traditie bijzonder. Vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw organiseerde de Nederlandse vrijzinnigheid zich in een groot aantal kerkelijke en maatschappelijke organisaties die nauw samenwerkten. Ze hadden een plaats in een koepelorganisatie: de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme (de C.C.). Binnen die koepel was een aantal vooraanstaande vrijzinnige figuren actief dat streefde naar het organiseren van het vrijzinnig christelijk leven als een vijfde zuil naast een rooms-katholieke, een orthodox-protestantse, een socialistische, en 'een algemene' (Van Leeuwen 2009: 174-5).

Veel vrijzinnige organisaties vestigden zich in 1931 in Utrecht aan de Nieuwegracht. In een van de panden aldaar is het Landelijk Bureau van de RB nog altijd gevestigd, als laatste van de vrijzinnige organisaties. Alle respondenten herkenden de plaats van de remonstrantse traditie in dit ruimere veld van de vrijzinnigheid. Daarbij werd steeds benadrukt dat de remonstranten in dat geheel een eigen plaats hadden als een vrijzinnig kerkgenootschap. Een actueel belang van dit gemeenschappelijke verband is er nauwelijks nog. Het is vooral iets van het verleden.

In internationaal verband heeft er nooit een vergelijkbare, georganiseerde vrijzinnigheid bestaan. Het dichtstbij komt de International Association for Religious Freedom (IARF)⁵ waarin ook de remonstranten participeren. Deze organisatie mist echter de uitstraling en invloed van een Wereldraad van Kerken. Dat maakt de vrijzinnigheid nog niet tot een exclusief Nederlands verschijnsel. '[Liberal Christianity] is not a church or denomination, but a movement within many of the mainline churches, both Catholic and Protestant. [...] In many cases, liberals and conservatives will worship together in the same church. [...] In historical terms Protestantism has a closer connection with liberalism than Roman Catholicism. [...] Liberal Christianity remains a predominantly Western movement, and a relatively "intellectual" one. In many ways liberalism represents a particular theological interpretation of Christianity, albeit one which often has a strongly activist agenda' (Woodhead 2002: 167).

5. Op haar website noemt de IARF zich 'The world's oldest global inter-religious organization, we have a century-plus history of encouraging interfaith dialogue & tolerance, with member groups in 25 countries, from faith traditions including Buddhism, Christianity, Hinduism, Islam, Shinto & Zoroastrianism' (via: <http://iarf.net/about/>. Geraadpleegd op: 21 juli 2012).

In een groot deel van de *mainstream* kerken zijn allerlei typisch vrijzinnige verworvenheden gemeengoed: de scheiding tussen kerk en staat, een historisch-kritische lezing van de bijbel, de gelijkwaardigheid van mensen en ‘*the overriding importance of love*’ (Woodhead 2002: 170). De Amerikaanse godsdienstsocioloog Nancy Ammerman gaat nog een stap verder. Zij rekent een kleine meerderheid van de Amerikaanse christenen tot de *lay liberals*. ‘Most observers seem to measure strength of belief and commitment against a norm defined by evangelicalism, equating that with “religiosity” and painting these non-exclusivists less involved practitioners as simply lower on the scale. [...] I suggest that “lay liberals” are not simply lower on the religiosity scale. Rather they are a pervasive religious type that deserves to be understood in its own terms’ (Ammerman 1997: 196).

Deze *lay liberals* hangen een ondogmatische (*non-ideological*) overtuiging aan die Ammerman ‘*Golden Rule Christianity*’ noemt. Het gaat om een geleefde religiositeit (*lived religion*) die niet voortkomt uit overtuigingen en geloofsvoorstellingen, maar uit persoonlijke ervaringen en normen die betrekking hebben op relaties en zorg (McGuire 2008; Ammerman 1997). Karen Armstrong is de beroemdste exponent van deze beweging (Karen Armstrong 2011). Christiane Berkvens-Stevelinck noemde haar een van de weinige grote eigentijdse vrijzinnige denkers. Berkvens-Stevelincks eigen *Cathechismus van de compassie* (Berkvens-Stevelinck & Alblas 2010) is een link van de Nederlandse vrijzinnigheid met deze internationale vrijzinnigheid.

Een variant op deze duiding van het vrijzinnig christendom is de duiding van vrijzinnigheid als ‘een mentaliteit, die zich kenmerkt door een open, kritische houding ten aanzien van de traditie waarin men nu eenmaal staat, zonder die traditie los te willen laten, en die gepaard gaat met tolerantie ten aanzien van andermans traditie’ (Ter Borg 2010: 108). ‘Pal staan voor je traditie, zonder die te verabsoluteren’, zo vatte Ter Borg het kernachtig samen tijdens het Zinweb Lustrumsymposium ‘Nieuwe Vrijzinnigheid: Tolerantie met toekomst’, op 5 april 2008 aan de Leidse Universiteit gehouden.

Holtzapffel en Magliano waren hier kritisch over. Holtzapffel vond Ter Borgs definitie te ver af staan van de kerkelijke vormen waarin de remonstrantse vrijzinnige traditie gestalte krijgt (interview 24 november 2008). Magliano richtte zich op diens methodiek en inhoud: ‘*Ik heb [...] moeite met het oppakken van een begrip, dat er is, en dat een andere dan de gebruikelijke betekenis geven, en vervolgens met die nieuwe invulling geschiedwetenschap gaan bedrijven. Dus je gaat eerst vrijzinnigheid herdefiniëren en vervolgens dat wat zich in de jaren dertig vrijzinnig noemde, ineens op grond van die definitie in dat kader beschrijven. [...] Als ik [het] nou een beetje, voor de helderheid, ook weer karikaturaal neerzet, is een vrijzinnig mens volgens hem eigenlijk vooral aardig*’ (Magliano-Tromp, interview 10 december 2008). De kritiek van Holtzapffel en Magliano had dezelfde strekking: ze zagen geen verband tussen vrijzinnigheid en niet-institutionele religiositeit. Dat

komt voort uit het feit dat de respondenten de remonstrantse traditie over het algemeen beschrijven in klassiek-moderne termen.

De combinatie van een klassiek-moderne organisatie en de instituering van de Nederlandse vrijzinnigheid bood een aantal voordelen die de remonstrantse traditie een heel eigen karakter gaven. Als kerkgenootschap participeerde men zelfstandig in allerlei interkerkelijke en oecumenische verbanden. Daar waren de remonstranten bijzonder actief. Ze stonden mede aan de wieg van de Wereldraad van Kerken. Daar vertegenwoordigden ze het vrijzinnige geluid. Als vrijzinnigen konden ze voluit participeren in de verschillende landelijke vrijzinnige verbanden. Onder andere op die manier gaven ze inhoud aan wat G.J. Heering ‘de profetische rol’ van het kerkgenootschap had genoemd. Dat de landelijke georganiseerde vrijzinnigheid ter ziele is, heeft de remonstrantse traditie een groot deel van haar inbedding in de samenleving ontnomen.

3.3 De vormen van de remonstrantse traditie

3.3.1 Een neiging tot traditionalisme

Johan Goud maakte, toen het over traditie ging, een onderscheid tussen een *traditum*, ‘iets wat doorgegeven wordt’, en een *tradendum*, wat vrij vertaald zoiets betekent als ‘iets wat de moeite waard is om door te geven’. Het *traditum* is wat huidige generaties ontvingen van eerdere generaties. Het *tradendum* is wat de huidige generatie meent te moeten doorgeven aan komende generaties. Het begrip *tradendum* heeft een hermeneutisch normatieve connotatie. Traditie staat niet voor een waarde vrije beschouwing van het eigen verleden, maar voor een interpretatie die wordt bepaald door de omstandigheden en door een toekomstverwachting. Traditie is in dit opzicht ‘*the use of history to make history*’.⁶ Vanzelfsprekend is niet iedereen het eens over de vraag wat de moeite waard is om door te geven. In de remonstrantse traditie spitst die discussie zich toe op de betekenis van traditionele christelijke vormen en de “modulatie” (Johan Goud) van die elementen om de aansluiting bij de moderne cultuur te behouden.

In de discussie over modulatie spelen de begrippen links en rechts opnieuw een rol. Daarbij valt op dat de aanduiding links een weinig vastomlijnde betekenis heeft. Over het algemeen gaat het om personen, stromingen of groepen, die hun uitgangspunt nemen in de antitradities van wetenschap, kunst en emancipatie. ‘Links’ staat voor de bereidheid tot een sterke modulatie of zelfs tot volledige

6. Giddens noemt dit een intrinsiek modern verschijnsel dat met ‘*coding temporality*’ te maken heeft (Giddens 1990: 45-53).

eliminatie van traditionele kerkelijke vormen. ‘Rechts’ heeft een duidelijkere betekenis. Het gaat om het belang hechten aan traditionele christelijke vormen en gebruiken, en die verdedigen. Deze ‘rechtse’ visie op kerkelijke vormen brengt een neiging tot traditionalisme met zich mee. Ondanks dit traditionalisme kan de remonstrantse traditie niet orthodox genoemd worden. Ook voor rechts geldt dat met de overgang naar het modernisme een belangrijke verschuiving is opgetreden waar men niet achter terug wil.

Het voornaamste aspect van die verschuiving is de veranderde status van de bijbel. *‘Met het loslaten van het bijbelgezag, viel een quasi-objectieve openbaring weg, zodat het nog veel moeilijker werd dan met de bijbel om een gemeenschappelijke grond te vinden’* (Magliano-Tromp, interview 10 december 2008). Lideke In ’t Veld noemde een kritische houding tegenover de bijbel typisch remonstrants. Ze haalde een opmerking aan uit een gespreksgroep waaraan ook een aantal ‘stoer gereformeerde dames’ meedeed. *“Al wie niet gelooft dat Jezus Gods zoon is, is verdoemd”, zeggen ze [de stoer gereformeerde dames, M.J.] dan hardop. [...] Dan zeggen ze daar achteraan, “Ja, ik vind niet dat jullie veroordeeld zijn, maar het staat er wel”. Zo’n houding is mij volstrekt vreemd’* (In ’t Veld, interview 9 februari 2009). Remonstranten zouden vermoedelijk eerder zeggen: ‘Het staat wel in de bijbel, maar ik vind ...’. Met een kritische bijbelbenadering wil men in de remonstrantse traditie recht doen aan zowel het geloof als de rede. Er wordt gezocht naar manieren om ze bij elkaar te houden.

De kritische benadering van de bijbel en het loslaten van het bijbelgezag doen dan ook niets af aan de fundamentele betekenis ervan voor de remonstrantse traditie. *‘Ik vind dat we de traditie van de bijbel vast moeten houden. Als we dat loslaten, als we gaan zeggen, nou, je kan op de kansel ook weet ik wat allemaal lezen in plaats van de bijbel, daar ligt voor mij de grens. Voor mij zit de kern van de traditie in het vasthouden aan de kern van de bijbelse boodschap’* (In ’t Veld, interview 9 februari 2009). Dit bevestigt nog maar eens de stelling van Magliano-Tromp dat het met het loslaten van het bijbelgezag het steeds moeilijker is geworden om een gemeenschappelijke grond te vinden. Of de bijbel van fundamenteel belang is, hangt af van ieders persoonlijke overtuiging. Er is ook ruimte om er anders over te denken. Het ontbreken van een quasi-objectieve toetssteen, zoals de bijbel tot in de jaren zestig van de negentiende eeuw was, maakt dat het vasthouden aan vormen, inhouden, en gebruiken een traditionalistisch karakter krijgt. Dat is de belangrijkste betekenis van ‘rechts’ in dit opzicht: het willen behouden van bepaalde vormen, zonder dat er met doorslaggevende argumenten kan worden aangetoond dat die vormen een fundamentele betekenis hebben.

3.3.2 Hermeneutische grenzen van de remonstrantse traditie

Koen Holtzapffel stelde dat er drie groepen zijn waarvoor de Remonstranten interessant zijn. In de eerste plaats: voor mensen die van huis uit remonstrant zijn. Dat is een kleiner wordende groep waarvoor betrokkenheid in toenemende mate ook het karakter krijgt van een persoonlijke keuze. In de tweede plaats voor ietsisten: mensen met een geïndividualiseerde geloofsbeleving. Daarnaast zijn er mensen die de overstap maken uit een andere, vaak orthodoxere kerkelijke kring. Voor ietsisten is er, vanwege het belang van de geloofsgemeenschap, het minste te halen. *‘Om die groep [de ietsisten] te bereiken, [moet je] naar een volstrekt geïndividualiseerde vorm van godsdienstbeleving toe. Daar moet je ook ruimte voor bieden, maar ja, ik denk dat je inderdaad toch wel afscheid neemt, als je echt die richting verder op zou gaan, van het traditionelere kerkmodel. Ik heb dan toch het gevoel dat dat niet goed zou zijn. Ik denk dat het dan nog verder verdampt’* (Holtzapffel, interview 24 november 2008). Hier wordt een duidelijke grens getrokken: de remonstrantse traditie is onlosmakelijk verbonden met een geloofsgemeenschap in de vorm van een traditioneel kerkgenootschap.

In die vorm krijgt de specifieke inhoud van de remonstrantse traditie gestalte. Die bestaat in een verbinding van de humanistische waarden van vrijheid en verdraagzaamheid met de christelijke traditie. *‘Je wordt bij de remonstranten gesocialiseerd in een bepaald waardepatroon. Je ziet dat denk ik terug in de manier waarop ze met vragen uit de christelijke traditie omgaan. Je hebt natuurlijk altijd de spanning: leg je nu meer het accent op het humanistische of op het christelijke aspect, [...] maar men vindt elkaar op die algemeen christelijk-humanistische waarden. En men weet die waarden over het algemeen heel goed te verbinden met de eigen geschiedenis. Men zal natuurlijk ook altijd bepaalde passages uit de bijbel [...] naar voren weten te halen: terecht. Ja, dat geeft natuurlijk een aangenaam klimaat, dat misschien soms ook wel wat vrijblijvend wordt, omdat je natuurlijk, vanwege dat respect voor elkaars opvattingen, natuurlijk ook heel moeilijk tot een eenduidig iets komt’* (Holtzapffel, interview 24 november 2008).

In kenmerkende vormen krijgt de inhoud gestalte en ontstaat een aangenaam, wat vrijblijvend klimaat. Dat is een gevolg van de centrale betekenis van het respect voor elkaars opvattingen. Daarmee stuiten we op de andere grens van de christelijke traditie. Holtzapffel illustreerde die aan de hand van reacties op bijdragen van H.J. Adriaanse en E.P. Meijering aan de bundel *Een mens – vol van Geest* (Dicou & Goud 2008), die hij ‘het Jezus-boekje’ noemde. *‘Het grappige in dat stukje van Adriaanse in het Jezus-boekje is dat hij natuurlijk een opvatting heeft die een beetje op de rand van de christelijke traditie staat, als het gaat om de opstanding van Jezus. Maar dan eindigt hij ook weer met: “Nou ja, als ik het nou zo lees in de remonstrantse geloofsbelijdenis dan geloof ik dat ik mij er zelfs met mijn opvatting nog wel onder kan scharen. Dat ik toch ook dat ‘hij is niet dood, hij leeft’*

vrij poëtisch kan opvatten.” Nou ja, oké, dat zal de gemiddelde remonstrant en ook ik, prima vinden. Terechte conclusie van Adriaanse. De tolerantie zal dan eerder zijn grens hebben richting de orthodoxie, dan richting de vrijzinnigheid. Ik kan het niet bewijzen hoor, maar het zou best kunnen dat men eerder dan toch moeite heeft met de wat orthodoxere taal van Meijering, dan misschien met Adriaanses opvatting’ (Holtzapffel, interview 24 november 2008).

In de remonstrantse traditie zijn twee hermeneutische grenzen in het geding. Wanneer het gaat om de *vorm* ligt die bij de organisatie van de geloofsgemeenschap als een traditioneel kerkgenootschap. Wanneer daaraan getornd dreigt te worden, wordt er gesteld: we zijn de NPB niet of het Humanistisch Verbond. Dat is de grens voor links. Wanneer het gaat om de *inhoud* ligt de grens bij een vrije verhouding tot de traditionele christelijke voorstellingen. Je mag je daar spreekwoordelijk zo orthodox toe verhouden als je zelf wilt. Echter, wie de vorm op orthodoxe gronden verdedigt, wordt gewezen op het vrijzinnige karakter van de RB. Dat is de grens voor rechts.

3.3.3 Het spel met de vormen in liturgie en theologie

De kerkelijke vormen bepalen voor een belangrijk deel het imago van de RB. Bij die vormen moet in de eerste plaats gedacht worden aan de kerkdienst en de liturgische vormen die daarbij horen. Heine Siebrand sprak over het performatieve karakter van de rituele taal van de liturgie (interview 19 december 2008). Er kan onderscheid gemaakt worden tussen constaterende en performatieve taaluitingen. Constaterende uitspraken hebben een verwijzende functie en hebben het karakter van een vaststelling of een mededeling. In performatieve taaluitingen treedt de verwijzende functie terug of verdwijnt zelfs helemaal ten gunste van een scheppende functie: er wordt al sprekend iets tot stand gebracht. Hier valt te denken aan een belofte, een leugen of, in een bijzondere context als die van het ritueel of de liturgie, aan een gebed of overdenking (Van Leeuwen 2002: 74-5).

Door te spreken over God, of beter nog, tot God, krijgt hij betekenis in de context van de liturgie, meer dan dat verwezen wordt naar God als een werkelijkheid buiten of in mensen. Het constaterende aspect van het spreken over of tot God behoort tot het domein van persoonlijke betekenisgeving, terwijl het performatieve aspect in principe alle aanwezigen bereikt en tot op zekere hoogte zelfs verenigt. Wat dat betreft is de kerkdienst een spel dat volgens de regels moet worden gespeeld. ‘Dat ik een witte toga draag, [...] vind ik passen bij het typische van het gebouw van de Geertekerk.⁷ [...] Ik kom ook tegen, hier op de Heuvelrug,

7. De Geertekerk is het kerkgebouw van de Remonstrantse Gemeente Utrecht waar Siebrand predikant was.

dat iemand in een afgezakte spijkerbroek en een slordig jasje komt.⁸ Dan zeggen mensen, daar ga ik niet meer heen, want het spel wordt niet gespeeld. Het is toch een toneelstuk dat je daar speelt. Dat moet kloppen. Liturgie, nee, religie in het algemeen moet je eigenlijk zeggen, is het instrument om iets tot heiliging te brengen of te profaniseren. Voor mij is daarom het spelelement in een kerkdienst zo belangrijk. Dat er een lichte toets van spel in zit waardoor als het ware iets wat geneigd was om heel heilig te worden in een bepaalde traditie ook weer terug kan naar profanisering. Maar dat ook weer gewone teksten die gewoon uit de samenleving gegrepen zijn, door het spel, door de plaatsing in de liturgie, als het ware op den duur een zekere mate van heiliging kunnen ondergaan. Voor mij is het instrument religie daarvoor: het spel tussen profanisering en heiliging' (Siebrand, interview 19 december 2008).

Religie als een spel: Heine Siebrand verwees toen hij het hierover had naar een reactie van Harry Kuitert op een van zijn publicaties. Remonstranten durven volgens Kuitert de laatste stap voorbij het klassieke godsbegrip niet te zetten. Dat zou ook voor Siebrand gelden: hij is misschien radicaler, maar uiteindelijk denkt ook hij nog dat God op een klassieke manier bestaat. Siebrand was het eens met het eerste deel van de stelling, maar niet met de opmerking van Kuitert aan zijn adres. Als theoloog en predikant voelde hij de verantwoordelijkheid om met zijn manier van spreken over God mensen niet iets af te nemen.

Wanneer het over God gaat, denkt hij in termen van rollen, posities en ontwikkeling. *'Je hoopt dat je leeft in een bepaald soort orde, een bepaald soort universum. Daar bouw je voor een deel zelf aan en voor een deel wordt je dat aangereikt. Ik zou dan zeggen, bijvoorbeeld als het om de naam van God gaat: je positioneert een aantal referentiepunten. En dat referentiepunt krijgt een zekere importantie voor jou. Voor de een kan het referentiepunt de Geest zijn, of de stilte, of de ruimte. Waarom ervaar ik mijzelf als een gelovig mens? Ik ervaar me ook echt als een gelovig mens. In die zin geloof ik ook in God: als een referentiepunt dat ik gaandeweg in mijn levensgeschiedenis, na heel veel jaar niet in de kerk, ergens gepositioneerd heb. Waarbij ik het gevoel heb [...] dat ieder systeemdenken weer doorkruist wordt door de Geest, door de Ruach.⁹ En dat je steeds weer moet kiezen waar je de belangrijke referentiepunten in het universum van je leven plaatst. In die context leef ik. Dat kan ook verschuiven. En ik heb dagelijks met mensen te maken die vertellen dat al die referentiepunten aan het schuiven zijn. Maar ik heb dat referentiepunt van iets absoluuts, iets wat mij in overweldigende zin raakt. [...] Ik heb [...] moeite om te zeggen, geloof jij nou in God? Ik heb geen betere zin, maar dat is mijn taal eigenlijk niet. Dat suggereert dat ik geloof dat er ergens een God is. Nee, ik geloof dat er*

8. Siebrand doelt hier op voorgangers in NPB-gemeenten.

9. Ruach is Hebreeuws voor geest.

een overweldigende kracht, een beweging is in het leven, die mij helpt dingen te doen die ik kan doen. Maar dat ik daar wel een soort orde voor moet helpen scheppen waarin ik dat kan positioneren' (interview 19 december 2008).

In dit citaat wordt duidelijk hoe een predikant tegelijk expert is en hoeder van de traditie. Siebrand liet zien dat hij zich ervan bewust is hoe de traditie gestalte krijgt in het rituele domein van de liturgie in vormen die eigen zijn aan die traditie. Tegelijk gaf hij duidelijk aan wat het naar zijn idee betekent dat hij als theoloog verantwoordelijk is voor de interpretatie van wat in de rituelen gestalte krijgt in termen van aanwijzingen, regels of bemoedigingen voor het alledaagse leven. Hoewel hij zelf niet gelooft dat God nog op een klassieke manier bestaat, voelt hij zich verantwoordelijk om een ander niet iets af te nemen. Dat is het soort verantwoordelijkheid dat past bij de functie van de predikant als hoeder van de traditie.

3.4 Het taalgebruik van de geloofsgemeenschap

De expertise van predikanten en hun traditionele positie in het rituele domein betekenen niet dat zij zelfstandig bepalen hoe de traditie gestalte krijgt. De hoeders staan in het ritueel voor de gemeenschap. Ten overstaan van die gemeenschap geven zij gestalte aan de traditie. Ten behoeve van de gemeenschap maken zij de traditionele inhouden toegankelijk. Daarmee heeft de gemeenschap een niet te verwaarlozen betekenis. Dat blijkt bijvoorbeeld als de plaats van het avondmaal in de liturgie aan de orde is. Remonstranten hebben over het geheel genomen weinig met het avondmaal. Er wordt avondmaal gehouden op de laatste zondag van het kerkelijk jaar en op Witte Donderdag, *'eventueel op Goede Vrijdag als een gemeente echt traditioneel is'* (Barnard, interview 8 november 2008). Er bestaat onder een kleine minderheid van remonstranten zelfs een klassieke avondmaalsmijding, die wordt ingegeven door theologisch linksmoderne sentimenten tegen kerkelijke vormen. Hieruit blijkt dat een neiging tot traditionalisme niet beperkt blijft tot, in theologisch opzicht, rechtsmoderne voorkeuren. Aan de discussie over het avondmaal ligt de impliciete overtuiging ten grondslag dat het avondmaal een plaats heeft in de liturgie. Dat wordt ook niet betwist door mensen die het avondmaal mijden. In de avondmaalsmijding krijgt een persoonlijke verhouding tot dat gebruik gestalte. Die vrijheid is onomstreden.

3.4.1 Het gangbare taalgebruik van de geloofsgemeenschap

In de loop van de tijd is door predikanten meermaals het initiatief genomen om de remonstrantse liturgische traditie te vernieuwen.¹⁰ In de jaren zeventig en tachtig werden zij daartoe geïnspireerd door de liturgische vernieuwing in de vrouwenbeweging en in de oecumenische en liturgische beweging (In 't Veld, interview 9 februari 2009).

De maaltijdviering of het avondmaal was een belangrijk aspect van de liturgische vernieuwing. Een van de motieven om de bestaande avondmaalspraktijk te veranderen was de wens van een aantal predikanten om de remonstrantse liturgie meer in lijn te brengen met die van andere kerken. Bovendien achtte men vernieuwing van de remonstrantse liturgische traditie wenselijk uit onvrede met het feit dat het gesproken woord in de remonstrantse kerkdienst nagenoeg voorbehouden was aan predikanten. De kerkdienst werd teveel ervaren als een *oneman-show* van predikanten.

De overtuiging dat de liturgie het eigendom is van de gemeente gaf de wens in de gemeente een duidelijker stem te geven in de liturgie. Dat gebeurde door gemeenteleden meer te betrekken bij het voorbereiden van diensten en hen een rol te geven in de kerkdienst als lector, als gastvrouw of gastheer. Verder kwam er, vooral met de uitgave van het *Liedboek voor de Kerken* in 1973, meer aandacht voor de gemeentezang. Er werden toen in veel gemeenten cantorijen opgericht. Verder kreeg de gemeente letterlijk een stem in de liturgie door het opnemen van gezamenlijk gesproken gebeden.

Op deze inzet tot vernieuwing is verschillend gereageerd. Over het algemeen geldt dat de remonstrantse liturgische traditie een laagkerkelijk karakter heeft behouden die op veel plaatsen enige liturgische vernieuwing niet in de weg heeft gestaan. Zo kennen veel gemeenten gezamenlijk gezongen of gesproken responsies, wordt gezamenlijk het Onze Vader gebeden en in een aantal gemeenten bestaat een cantorij die op hoogtijdagen als Kerst en Pasen zingt in de kerkdienst.

10. Sinds de jaren 70 verschenen verschillende orden van dienst en teksten voor liturgisch gebruik. In 1976 verscheen *Orden van dienst, vormen van belijden en gebeden*. In 1996 verscheen het *Liturgiekatern*, in 1997 gevolgd door een *Liturgieklapper*. Verder publiceerden verschillende hoogleraren over de liturgie. Van G.J. Hoenderdaal verscheen in 1970 *Riskant spel: Liturgie in een geseculariseerde wereld*. Th.M. van Leeuwen schreef mee aan het standaardwerk over de protestantse eredienst: Oskamp & Schuman (1998) *De weg van de liturgie* (Meinema: Zoetermeer). In 2009 verscheen *Vieren en brevieren: Liturgische bouwstenen voor kleine geloofsgemeenschappen* (Meinema: Zoetermeer). Verder zijn er liedbundels. In 1999 verscheen *Tussentijds: Lieder voor kerkdiensten, vieringen en bijeenkomsten* (Utrecht/Zwolle). In 2010 verscheen *Licht van Coot van Doesburg: 100 liedjes die onder andere in de liturgie te gebruiken zijn*. Verder werd er geschreven over de doop, kerkbouw en -inrichting en over leesroosters. Zie ook: Cossee e.a. 2000: 69-87.

Over het algemeen blijft echter de gedachte leidend dat de predikant zelf beslist hoe hij vorm geeft aan de dienst.

Hier komt een paradoxaal aspect van de remonstrantse traditie naar voren dat goed uitgelegd kan worden in termen van De Saussures onderscheid tussen taalsysteem (*langue*) en taalgebruik (*parole*): de vormen van de traditie zijn het taalsysteem van de geloofsgemeenschap; hoe de gemeenschap ermee omgaat is het taalgebruik. Een voornaam motief voor liturgievernieuwing was de gedachte dat de liturgie eigendom is van de gemeente. Dat is het taalsysteem. Echter, veel van die pogingen hadden weinig succes. Dat komt niet voort uit een verschil van mening op dit punt. Het is geen gevolg van een verschillend taalsysteem, maar ze liepen stuk op het gangbare taalgebruik van de geloofsgemeenschap. Dat gangbare taalgebruik houdt in dat in de remonstrantse traditie de gemeente veel te zeggen heeft over de liturgische taal, maar ervoor kiest om weinig te zeggen of zelfs te zwijgen. Anders gezegd: die passieve rol van de gemeente in de liturgie is in veel remonstrantse geloofsgemeenschappen het alledaagse taalgebruik.¹¹

3.4.2 *Lauwheid jegens vernieuwingen en weerstand tegen verandering*

Niet alleen op het terrein van de remonstrantse liturgische traditie zijn de mogelijkheden tot vernieuwing beperkt. Alle respondenten signaleerden een lauwheid jegens vernieuwingen en weerstand tegen veranderingen die op gespannen voet staat met de remonstrantse openheid voor cultuur en de samenleving. *‘Vanuit de openheid voor de cultuur zou je iets verwachten van grote vernieuwingsgezindheid, maar dat is denk ik zeer beperkt. Voor zover wij [de predikanten, MJ] op een gegeven moment dingen doen, is dat meer persoonlijk initiatief. [...] Ik denk ook dat we daar wat achterop zijn geraakt, in alle grotere kerken is veel meer aandacht dan vroeger voor de cultuur en samenlevingsvraagstukken. Er wordt daar denk ik ook wel deskundiger op gereflecteerd dan inmiddels in ons kleine kerkgenootschap nog mogelijk is’* (Holtzapffel, interview 24 november 2008).

Daarbij ontbreekt het ook nog aan gedrevenheid. *‘We geloven het allemaal wel weer een beetje en komen er een beetje achteraan hobbelen’* (Holtzapffel, interview 24 november 2008). In ’t Veld sprak van een spagaat, waarin ze verkeerde. *‘In de vrouwenbeweging gebeurde van alles en nog wat aan vernieuwing: liturgische vernieuwing, nieuwe vormen. Ik heb het in Haarlem ook wel geprobeerd, maar dat is niet aangeslagen en ik snap nog steeds niet goed waarom. Het is een beetje ook de remmende voorsprong. [...] Volgens mij hebben we ook wel op de een of andere*

11. Ferdinand de Saussure (1857-1913) is een Zwitserse taalkundige die een onderscheid maakte tussen het concrete, alledaagse taalgebruik enerzijds en een abstract taalsysteem dat bestaat uit een geheel van regels, die aan het concrete taalgebruik ten grondslag liggen (Van Buuren in: Ricoeur 1991: 7). Het taalsysteem is de differentiestructuur die aan afzonderlijke taaluitingen betekenis geeft (Korsten 2002: 252).

manier de boot gemist. Dat we in het hele denken over man-vrouw relaties, over rolpatronen [...] toch vaak nog een beetje traditioneel gebleven zijn, [...] ook wat homoseksualiteit betreft. Ik merk toch ook, het heeft iets vrijblijvends altijd. Officieel is het dan allemaal oké, maar het moet niet te dichtbij komen. Ook een beetje van burgerfatsoen, hè, dat speelt bij de remonstranten toch ook nog wel een rol hoor' (interview 9 februari 2009).

3.4.3 De ruimte voor een eigen verhouding tot de traditie

Er bestaat dus een structureel element van weerstand tegen vernieuwing die niet alleen afhangt van de geringe omvang van de RB of een gebrek aan gedrevenheid, maar ook een uiting is van conservatisme en burgermansfatsoen. De remonstrantse traditie is daarmee in de kern 'klassiek en traditioneel' (Heine Siebrand, interview 19 december 2008). In het algemeen geldt dat de remonstrantse traditie gestalte krijgt in kerkelijke vormen die gangbaar zijn in de bredere christelijke traditie. De remonstrantse traditie kan op grond van die vormen gerekend worden tot de protestantse, meer precies: de gereformeerde kerkfamilie.¹² Dat betekent echter niet dat er geen ruimte is voor discussie of om te kiezen welke verhouding tot de klassieke kerkelijke vormen past bij de eigen identiteit.

'De Remonstrantse Broederschap heeft qua kern en qua boodschap, een tamelijk klassieke, misschien zelfs wel conservatieve uitstraling, terwijl het publiek radicaler is. De vraag is, is dat ook noodzakelijk? Dat de kern een zekere voorspelbaarheid blijft behouden, waarbij nog steeds die verhalen worden voorgelezen. Ik merk dat ook in de keuze voor het leesrooster dat wij volgen.¹³ Het komt wel eens voor dat een collega zegt, nou die tekst heb ik niets mee, daar ga ik niet over preken. Dat is zo lastig. Mijn stelling is altijd, het maakt niet uit, de kracht van de vrijzinnigheid is dat dan de predikant in het openbaar laat zien welke verhouding hij kiest tot die tekst en of hij daar ook een tweede stem aan kan geven. Dus dat hij zegt: "zo zagen zij het, maar beste mensen, zo kunnen wij dat niet meer zien". Maar hoe dan wel? Dat vind ik de kracht van vrijzinnigheid, dat die ruimte er is. Dat je in het openbaar, in de eredienst, zonder tot een debat te komen zodat het toch een dienst blijft, zegt: "dit is de kerk waar men de ruimte heeft om in het openbaar afstand te nemen van een tekst, die toch voorgelezen blijft worden, omdat hij tot die traditie behoort"' (Siebrand, interview 19 december 2008).

12. Mogelijk kent de remonstrantse traditie een lichte toets van katholicisme, zoals Berkvens stelde, al is niet duidelijk of ze doelde op het aantal predikanten met een katholieke achtergrond of op Arminius' weergave van de predestinatieleer waarin iets herkenbaar is van een geringe mate van menselijke verdienste naast de onmetelijke goddelijke genade.

13. Siebrand heeft het hier over de Remonstrantse Gemeente Utrecht.

In de vrijheid een eigen verhouding te kiezen tot de traditionele vormen krijgt het persoonlijke element gestalte in het remonstrantse veld van tradities. Het is een vrijheid die niet voorbehouden is aan predikanten, maar geldt als de algemene persoonlijke vrijheid. In de vrijheid om uitdrukking te geven aan een eigen verhouding tot de traditionele kerkelijke vormen krijgt het kroonjuweel van de traditie gestalte: het persoonlijke geloven. Dit heeft een eigenaardig karakter. Ondanks de centrale betekenis krijgt het nauwelijks een expliciete uitdrukking in het gedrag van mensen. *‘Dat is typisch een probleem van de vrijzinnigheid. Dat het natuurlijk zeer individueel beleefd wordt en dat het in het dagelijks leven wel een bepaalde betekenis heeft, maar geen hele hoge prioriteit’* (Holtzapffel, interview 24 november 2008).

3.4.4 Onbegrepen vroomheid

Er zijn nogal wat remonstranten die zelden of nooit in de kerk komen en evenmin op een andere manier er blijk van geven de band met het kerkgenootschap te waarderen. Dat betekent niet dat ze zich niet verbonden voelen met de traditie. Het is echter heel moeilijk om daar bij te komen. *‘Het is natuurlijk een heel gezellige club, maar als het al te diep gaat klappen mensen direct dicht. Maar er zit daaronder, maar raak dat vooral niet teveel aan, toch wel religieuze emotie en een religieus gevoel. Van sommige mensen waar ik, bij wijze van spreken, al jaren kom, een keer per jaar, heb ik geen idee wat ze geloven. [...] Het lijkt gewoon niet bon ton te zijn om erover te spreken, zelfs niet met je dominee. Het is gewoon niet netjes, daar hebben we het niet over. Het wordt wel verondersteld’* (Barnard, interview 8 november 2008).

Beter dan zo kan niet geïllustreerd worden wat de betekenis is van de stelling dat de kern van tradities niet uit expliciete vormen bestaat, maar in vanzelfsprekend en vaak nauwelijks opgemerkt gedrag. *‘Traditie dat is de inbedding van je denken, van je gedrag en van je gebaren. Het is het veld waarin je je beweegt op een natuurlijke manier zonder je te moeten afvragen “wat ben ik aan het doen?” Traditie is een soort vanzelfsprekendheid van zijn’* (Berkvens, interview 1 december 2008). Daar moet je, als nieuwkomer mee om leren gaan. *‘Een heel stuk [van de traditie, MJ] zit op herkenning. Van: voelen wij ons hierbij thuis? Kijk, het is natuurlijk anders voor mensen die nieuw binnenkomen. Die kijken daar ook soms wat gek tegen aan. Gewoon de vanzelfsprekendheden die er zijn, die natuurlijk elke groep heeft. Een groep die niet een heel helder omschreven leer heeft, heeft veel meer traditie nodig om te kunnen bestaan. Dat zie je eigenlijk rond 1900 ook al. Rond 1900 had men het probleem dat er heel veel nieuwe remonstranten bijkwamen, maar die moesten natuurlijk gesocialiseerd worden in waar remonstranten nou voor stonden. [...] Nou ja, en in zekere zin is dat, als je nu nieuwe mensen binnenhaalt, net zo van belang’* (Barnard, interview 8 november 2008).

De vanzelfsprekendheden krijgen voor een belangrijk deel een uitdrukking in de manier waarop de verhouding tot de remonstrantse en de christelijke traditie gestalte krijgt. Het gaat dan niet expliciet om de theologie of om geloven, maar om een eigen uitdrukkingswijze. *‘Er zit een heel stuk dialect in. Als jij in een preek over zonde en genade spreekt, dat kun je in een PKN gemeente misschien nog heel makkelijk doen, maar doe je dat bij ons dan sta je direct buiten de discussie. Dat begrijpen ze gewoon niet, maar spreek je over de condition humaine en les mains sales van Sartre als je zonde bedoelt, dan begrijpt iedereen het opeens. Elze-Jan Kuiper zei: “misschien moeten we studenten ook gewoon eens een keertje Hoe hoort het eigenlijk? van Groskamp-Ten Have¹⁴ laten lezen. Ik zeg zelf: “als je nooit een klassiek concert in het Concertgebouw of hier in De Doelen beluisterd hebt, zit er misschien ook wel iets in dat mis gaat”. Af en toe moet je eens laten zien dat je een boek gelezen hebt in je preek. Nou ja, dat zijn elementen die in dat begrip traditie meespelen’* (Barnard, interview 8 november 2008).

Dit aspect van de remonstrantse traditie is weinig bekend. Heine Siebrand sprak over ‘een in zichzelf omgekeerde orthodoxie’. *‘Het hart van die remonstrantse traditie is toch eigenlijk een hele diepe vroomheid, denk ik, maar die zich anders uit en die voor een groot deel ook in het verborgene blijft en door taal wordt afgeschermd. We doen alsof we met die taal het centrum ook bereiken, dat doen we misschien soms ook wel, maar ik denk dat in grote mate die taal ook bedoeld is om dat af te schermen, waar anderen dogma’s voor hebben. Alleen, we beseffen vaak niet, dat die taal een dogmatisch karakter heeft gekregen. [...] Het lijkt alsof alles bespreekbaar is, maar ondertussen blijft toch iets ook onbesproken. Daar gebruiken we dan stilte voor, het zwijgen, en zo. Dat heeft ook iets heel moois. Dat zit ook heel diep. Het is bovendien een erg geletterde traditie, dat valt mij ook op, maar het was ook de traditie van de kleine luyden.¹⁵ Toen ze zich een keer bevrijd hadden van de onderdrukking van het ergens moeten werken, waar ook een andere religieuze opvatting bij een bedrijf een rol speelde, en kleine zelfstandigen waren, maakten ze de overstap naar deze kerk. Eindelijk de vrijheid. Nu kan ik onder het juk van die hervormde of gereformeerde fabriekseigenaar, of katholieke ook, vandaan’* (Siebrand, interview 19 december 2008). Deze duiding van het persoonlijke geloven als een verborgen geloof, dat is ontstaan na bevrijding van religieuze bevoogding en dat door de taal wordt afgeschermd biedt een mooi inkijkje in een gemeenschap die

14. Nederlands meest verkochte etiquetteboek. De eerste druk verscheen in 1939. De laatste, geheel herziene, herdruk is uit 1999.

15. Siebrand spreekt in dit citaat over ‘de kleine luyden’. Dat is in deze context een verwarrend begrip, omdat de Gereformeerden van Abraham Kuyper zich met die titel tooiden. De RB is eerder een middenstandskerk (Hoenderdaal 1989: 261). Dat is zij overigens vanaf het begin geweest. Tot 1795 waren personen die lid waren van een andere dan de Gereformeerde Kerk, de publieke kerk van de Republiek, uitgesloten van overheidsambten. Aan deze maatschappelijk discriminatie op grond van godsdienstige overtuiging kwam met de scheiding tussen Kerk en Staat in 1795 een einde (Van Rooden 1996: 26, 28).

vaak in beeld komt als een cliché: een elitair clubje, of, zoals dat dan heet, een bontjassenkerk. Dat is de buitenkant van het geloof.

3.5 Remonstrants personalisme

3.5.1 De domineeskerk

In de remonstrantse traditie hangen belangrijke ontwikkelingen vaak aan personen. Zij worden bepalend geacht voor ontwikkelingen of een periode in de geschiedenis. Zo wordt Tiele geassocieerd met de overgang tot het modernisme. Roessingh en G.J. Heering belichamen de ontwikkeling van het rechtsmodernisme. Dit hangt samen met de kenmerkende ruimte voor het individu die in de vorige paragraaf uitgebreid besproken is. Die geldt in beginsel voor alle leden en vrienden van de RB. Echter, die ruimte is zo geïnstitueerd dat de mogelijkheid om invloed uit te oefenen sterk gebonden is aan de kerkelijke vormen, de ambten en, in ruimere zin, functies in de organisatie. De positie van predikanten in de gemeente is exemplarisch voor de gang van zaken in het algemeen. Op de post die zij innemen, krijgen zij ruimte om eigen initiatieven te ontplooiën. Op grond daarvan kunnen zij, wanneer ze hun positie weten uit te buiten, zaken voor elkaar krijgen. Het blijft echter de vraag of hun persoonlijke initiatieven zorgen voor structurele vernieuwing. Tegenover de inzet van de predikanten staat de eerder genoemde lauwheid van de goegemeente en een neiging tot conservatisme en traditionalisme.

De positie van de hoogleraar lijkt nogal op die van de predikant in de gemeente. Die neemt in een aantal opzichten een vergelijkbare positie in. Barnard ging zelfs zo ver de geschiedenis van de remonstrantse theologie voor te stellen als een geschiedenis van hoogleraren. *'Je ziet erg dat de koers op een gegeven moment een beetje de mode is van waar staat de hoogleraar en wat er dan een beetje omheen is, dat raakt wat verweesd soms'* (interview 8 november 2008). Het is uiteraard niet zo dat de koers uitsluitend van de hoogleraar afhangt. Hij of zij heeft echter wel een grote invloed. Dat geldt zeker als er behendig gemanoeuvreed wordt in het spanningsveld tussen conservatisme en traditionalisme aan de ene kant en de wens tot vernieuwing aan de andere.

Deze gang van zaken wordt door remonstranten herkend, impliciet erkend en benut. Dat blijkt uit de motieven van bestuurders om middels een hoogleraarbenoeming te kiezen voor een bepaalde koers. Volgens Barnard hebben hoogleraarbenoemingen soms het karakter van een correctie van de koers. Hij noemde als voorbeeld de benoeming van G.J. Sirks in 1948 als opvolger van G.J. Heering. Daarbij speelden theologische motieven een rol. Men wenste een correctie op de wat al te rechtsmoderne koers onder Heering en Sirks werd gezien als linksmo-

dern. Er speelden echter meer dan uitsluitend theologische motieven. *‘Men had toch ook een klein beetje, denk ik, een aversie gekregen tegen Heering. Die aversie heeft gemaakt dat zijn zoon gepasseerd is voor het hoogleraarschap, terwijl hij wel boven aan de voordracht stond’* (Barnard, interview 8 november 2008). Dat Sirks niet gepromoveerd was, toen hij tot hoogleraar werd benoemd, ja, zelfs niet eens doctorandus was, terwijl H.J. Heering in 1937 was gepromoveerd maakt dit verhaal aannemelijk (Barnard, interview 8 november 2008).

Hierin komt een aspect naar voren van de instituering van het persoonlijke in de traditie. Een ingeslagen richting kan aan een persoon worden toegeschreven. Of er wordt voor een richting gekozen met de keuze voor of tegen een persoon. Of er wordt persoonlijk afgerekend met personen, die worden geacht voor een bepaalde positie te staan. Het gaat namelijk niet alleen om de functies van de predikant in de gemeente en de hoogleraar in de landelijke geloofsgemeenschap. Dat zijn weliswaar de meest in het oog springende functies, maar er zijn ook andere. Er valt ook te denken aan de voorzitter van de kerkenraad en aan de algemeen secretaris of de voorzitter van de Commissie tot de Zaken.

Goud sprak over de remonstrantse traditie als ‘een vreemd amalgaam’ en over historische figuren die dat amalgaam belichaamden. Zo noemde hij Hugo de Groot, die zich met een vroege vorm van bijbelkritiek bezighield en Philippus van Limborgh die *‘typisch in die vroeg-democratische sfeer van het nadenken over tolerantie en het zoeken naar contact met andere religies’* zat (interview 6 februari 2009). Het zijn personen die op een vanzelfsprekende manier een verbinding wisten te leggen tussen het christelijk geloof en de cultuur. Dat er in de negentiende eeuw een boedelscheiding ontstond, betreurde hij. *‘Helaas, [want] typisch voor de remonstrantse traditie in eigenlijke zin is in mijn ervaring juist de ontspannen verbinding van die twee’* (interview 6 februari 2009).

Niet iedereen spreekt over een vanzelfsprekende verbinding. Wie genoemd wordt, hangt af van wat iemand exemplarisch acht voor de traditie. Wie de anti-thesen kenmerkend acht, zal eerder de tegenstelling benadrukken. Barnard sprak over twee lijnen die met elkaar strijden. Het is weinig opvallend dat hij personen noemde, die staan voor die twee lijnen in de geschiedenis. *‘Eginhard [Meijering, M.J.] staat in een traditie die je kunt doortrekken naar Van der Pot, naar Cohen Stuart, naar Des Amorie van der Hoeven en waarschijnlijk nog wel terug tot de vroede vaders van de zeventiende eeuw. Het is een lijn die er gewoon is. En dan zit er natuurlijk ook een lijn in, ook al vanaf 1619, van een wat vrijzinniger snit, waar wat breder gekeken wordt. Waarbij je dus ook allerlei lieden voorbij ziet komen, zoals die Verlichtingsdenkers rond 1800 waar Simon [Vuijk, M.J.] zo enthousiast over is, tot en met Tiele, Klaver, Van Holk. Nou ja, Van Holk is een beetje een dubbele figuur, inhoudelijk zit hij volgens mij in de lijn van het links modernisme, terwijl hij qua vorm in de kerkelijkheid van het rechts-modernisme zit’* (Barnard, interview 20 november 2008). Van Holk, die kennelijk als vertegenwoordiger van

beide lijnen kan gelden, noemde Barnard 'een wat hybride figuur'. Het idee dat er door de geschiedenis heen steeds sprake is van personen die in staat zijn een vanzelfsprekende verbinding te leggen tussen beide lijnen kwam in het interview met hem niet aan bod.

3.5.2 *Iconen van de traditie*

'Iconen van de traditie', zo kunnen dergelijke figuren wel genoemd worden. Het zijn historische personen, die bepalend worden geacht voor de ontwikkeling van de remonstrante geschiedenis, maar die niet meer worden gelezen voor de eigen theologische ontwikkeling (Magliano-Tromp, interview 10 december 2008). In chronologische volgorde werden genoemd: Johannes Uytenbogaert (1557-1644), Simon Episcopius (1583-1643), en Hugo de Groot (1583-1645). De belangrijkste naam die ontbreekt, is uiteraard Arminius. Hij werd wel door iedereen genoemd, maar was, zoals Magliano terecht opmerkte, geen remonstrant. Magliano had een dergelijke opmerking over Hugo de Groot: *'Die noemde zich geen remonstrant, hij keek wel uit'* (interview 10 december 2008).¹⁶ Van later datum zijn: Philippus van Limborgh (1633-1712), Johannes Clericus (1657- 1736), Johann Wettstein (1693-1754). *'De achttiende-eeuwse waar Simon Vuyk zo enthousiast over is'* (Barnard, interview 8 november 2008).¹⁷ *'De preekijgers van de negentiende eeuw'* (Berkvens, interview 1 december 2008) van wie Abraham des Amorieu van der Hoeven (1798-1855) de bekendste is, en Cornelis Petrus Tiele (1830-1902).

'De twintigste eeuwse toppers worden nog wel gelezen, maar zijn hard op weg opgenomen te worden in het rijtje iconen' (Magliano, interview 10 december 2008). Het gaat dan om Karel Hendrik Roessingh, Gerrit Jan Heering, Lambertus van Holk, Herman Heering, Gerrit Hoenderdaal, en Harry de Lange. Het belang van theologen mag blijken uit dit rijtje. De enige niet-theoloog is De Lange. Deze iconen *'zijn relevant voor zover bepaalde waarden verondersteld worden, die nog steeds belangrijk zijn. In die zin kan je ook niet zonder'* (Holtzapffel, interview 24 november 2008).

16. Hugo de Groot was geen remonstrant. Hij bewoog zich wel in remonstrant-gezinde kringen. Zo hij al bij een partij ingedeeld moet worden, is dat die van de raadpensionaris Oldenbarnevelt. Het is met hem, Ledenberg (secretaris van de Staten van Utrecht) en Hogerbeets (lid van de Hoge Raad van Holland en Zeeland) dat Hugo de Groot werd gearresteerd (Hoenderdaal 1982: 38).

17. Simon Vuyk promoveerde op een onderzoek naar de Remonstranten in de late 18e eeuw. Het was de eerste in een reeks van publicaties over de remonstranten in de late achttiende en vroege negentiende eeuw. Een aantal voornamen figuren zijn Jacob Kantelaer, Boudewijn van Rees, en Jan Konijnenberg, hier door Barnard aangeduid als de achttiende-eeuwse van Simon Vuyk. Daarmee geeft hij mede aan dat naast Vuyk maar weinig remonstranten zich met dit tijdvak bezighouden.

3.5.3 De betekenis van de structuur voor de persoon

De centrale betekenis van het personalisme in de remonstrantse traditie maakt dat de betekenis van de structuur waarin vorm en persoon een eigen plaats hebben gemakkelijk vergeten wordt. *‘In het conglomeraat van vrijzinnige clubjes en groeperingen heeft ook altijd een bepaalde figuur een rol gespeeld. Dat vind ik ook de zwakte van nu, dat misschien wel de organisatie zo brokkelig en ook niet meer passend is, dat dat ook niet meer lukt. Het gaat niet meer. Het was wel lange tijd het geval’* (Siebrand, interview 19 december 2008).

Deze verbrokkeling werd zichtbaar in de politieke discussies in de jaren tachtig. *‘Wat ik een heel spannende tijd heb gevonden, toen was ik ook voorzitter van de CoZa, is die politieke tijd, de kernbewapening en zo, de jaren tachtig. Aan de ene kant was ik er heel blij mee dat de kerken, en wij dan ook met name, zich zo politiek engageerden. Aan de andere kant konden we dat ook haast niet aan hè, ook theologisch niet. Bij ons bleef het echt in politieke discussies steken. De meerderheid was dan altijd wel voor de meer politieke beslissingen, Apartheid en Kernbewapening, maar het was een moeizame tijd. De predikanten waren over het algemeen links, behalve Jan-Willem Schneider, die ging met “Waakt en Weegt”¹⁸ mee. Die hebben het vaak ook pastoraal heel moeilijk gehad. Sommigen hebben het toen, denk ik, ook fout gedaan. Daar wil ik verder geen oordeel over hebben. Dat was natuurlijk heel moeilijk om je dan pastoraal op te stellen als je zelf een heel andere mening had dan je gemeenteleden. Omgekeerd ook hoor. Zodra die politiek een rol gaat spelen, dan komen wij toch een beetje in de problemen als broederschap. Daarna zijn er ook nooit meer echt politieke uitspraken gedaan, voor zover ik weet. Dat laten we dan aan de Raad van Kerken over’* (In ’t Veld, interview 9 februari 2009).

Hier valt een aantal dingen op. Om te beginnen dat het niet lukte om verschillen van inzicht op politiek vlak theologisch, lees: in termen van de traditie, te vertalen. In de Hervormde Kerk, waar de discussie beter verliep, was men daar beter toe in staat. Zo niet in de RB: de predikanten waren vrijwel allemaal politiek links en lieten dat ook zien. Hierdoor vervreemdden predikanten van een deel van hun gemeente. Dat had verstrekkende consequenties. Het karakter van de domineeskerk maakte dat een aantal mensen hun lidmaatschap opzegde. Daarmee is dat proces eigenlijk nogal abrupt geëindigd met hoog oplopende interne spanningen. Er is daarmee feitelijk een einde gekomen aan het doen van uitspraken in maatschappelijke kwesties. Die zijn impliciet buiten of naar de rand van de

18. Officieel ‘De Vereniging van Remonstranten ‘Waakt en Weegt’. Opricht in 1979 uit onbehagen over het gevoel dat vertegenwoordigers in verschillende beleidsorganen bepaalde opvattingen wilden laten domineren. Het gaat dan om kernbewapening, antiracisme, steun aan vrijheidsbewegingen, Zuid Afrika, en kritisch bankieren. De vereniging werd in 1995 opgeheven (Slis 2006: 192).

traditie geplaatst doordat het meestal wordt overgelaten aan de Raad van Kerken.¹⁹

3.6 Kernbegrippen: geloofsgemeenschap, persoonlijke vrijheid en traditionele vormen

Idealiter is de verhouding tussen gemeenschap en individu in de remonstrantse traditie zodanig dat de inhoud gestalte krijgt in termen van het persoonlijke en de vorm in termen van het gezamenlijke. Daarbij moet niet in de eerste plaats aan mensen van vlees en bloed of aan concrete groepen gedacht worden, maar aan abstracte posities. Waar het die posities betreft geven de kerkelijke vormen van de geloofsgemeenschap de grens aan voor links, terwijl de persoonlijke geloofsvrijheid de grens aangeeft voor rechts.

Dat betekent concreet het volgende. De remonstrantse geloofsgemeenschap krijgt gestalte in de vorm van een traditioneel kerkgenootschap. Er is weinig ruimte om van die vorm af te wijken of om zelfs binnen de gebruikelijke vorm iets te wijzigen. Dat wordt bedoeld met een grens voor links: een afbakening naar andere vrijzinnige groeperingen, die zich niet als kerk organiseren of die als onzelfstandige organisaties een plek hebben binnen een kerkelijke organisatie. Wat dat betreft heeft de remonstrantse traditie een conservatief en traditioneel karakter.

Tegenover deze behoudende vorm staat de vrijheid op het punt van de inhoud, waarin het persoonlijke element gestalte krijgt. Individuele gelovigen hebben alle ruimte voor eigen opvattingen over geloven. Op persoonlijk vlak spelen de vormen en grenzen van de christelijke traditie een veel minder grote rol. Dat is wat bedoeld wordt met een grens voor rechts: een afbakening naar orthodoxere groepen. Wat dat betreft heeft de remonstrantse traditie een radicaal en progressief karakter.

Persoonlijke vrijheid heeft een even onaantastbaar karakter als de kerkelijke vorm van de geloofsgemeenschap, maar is zo ingebed dat allerlei vernieuwingen verbonden blijven met de persoon die ze initieerde. Hoewel er idealiter sprake is van een evenwicht tussen het gemeenschappelijke en het persoonlijke element, is de kerkelijke vorm bepalend voor het imago van de RB. Dat wil niet zeggen dat het belangrijker is dan het persoonlijk element. In de geschiedenis zijn steeds personen doorslaggevend geweest bij het kiezen van een richting.

19. Een uitzondering vormt de uitspraak van de AV 2014 over de '*sans papiers*', vluchtelingen zonder papieren.

Bovendien draait het in de remonstrantse traditie uiteindelijk om ieders vrijheid om zelf inhoud te geven aan het persoonlijk geloof. Wat dat betreft, is de RB een keuzekerk. Dat betekent niet alleen dat de aanwas komt van mensen die afkomstig zijn uit andere, vaak orthodoxere, kerken. Het keuze-element geldt net zo goed voor mensen die van huis uit remonstrant zijn. Een vanzelfsprekend doorgeven van de traditie van de ene generatie op de volgende is bij remonstranten niet de norm.

